

ХОЛОДНА ЗБРОЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. В ІСТОРІОГРАФІЇ СЕРЕДИНИ XVIII – 20-Х РР. XX СТ.

У статті досліджується характер і ступінь висвітлення питання, пов'язаного з виготовленням, використанням і поширенням холодної зброї на території Гетьманщини у козацьку добу в історіографії. Автор пропонує поділ історіографічних напрацювань за їх характером на чотири групи, і водночас виділяє окремі хронологічні періоди. Дана стаття присвячена першому періоду.

Ключові слова: історіографія, холодна зброя, Гетьманщина, шабля, спис, металургія.

На сьогодні українське зброєзнавство має неоднорідний рівень опрацювання окремих пластів хронологічних періодів. Так, наприклад, у радянський період ґрунтовно досліджена історія зброї давньої Русі на відміну від вивчення озброєння періоду козацької доби. Причин на це декілька: незацікавленість радянської історіографії у висвітленні даного періоду, ознак, що говорять про автентичні риси; слабка розробка археологічної бази; недостатня кількість фахівців-зброєзнавців в Україні; відсутність державної підтримки у вивченні археологічних пам'яток та історії козацької доби загалом.

Щеоднією причиною, яка робить вивчення козацької зброї актуальною і необхідною, є її недосконалість і помилкова атрибуція у музеях. Зокрема, автор зустрічався з випадками, коли господарські сокири XX ст. атрибутовувались у експозиціях як бойові козацькі, а ятагани, що з'явилися у масовому виробництві в кінці XVIII ст., – як «ятагани-шаблі» XVII ст.

Відповідно не може бути мови про повне розкриття даної теми як без комплексного висвітлення спеціальних історіографічних напрацювань, так і звичайних згадок. Питання виготовлення, продажу поширення холодної козацької зброї в українській історіографії останнім часом вивчав Д.В. Тоїчкін. Детально проаналізувавши чимало робіт, він заклав фундамент для наступних досліджень [16].

Серед останніх історіографічних напрацювань у розрізі історії металургії можна виокремити роботу О.В. Філюк [18], де виділяється аспект металургії козацької доби на території Гетьманщини. Цікавим є дослідження Л. Гвоздик-Пріцак [5], в якому, вивчаючи економічні відносини на території Гетьманщини, порушуються торговельні аспекти.

Але, незважаючи на останні дослідження, дана тематика, на нашу думку, потребує більш глибокого вивчення. Не розробленими в повній мірі залишаються питання комплексів озброєння з детальними класифікаціями. Необхідне подальше вивчення «міграції» зброї у Гетьманщині.

В ході роботи ми прийшли до висновку, що

історіографію з даної проблеми можна поділити на п'ять умовних періодів: перший – з середини XVIII ст. до 20-х років XX ст., другий – з кінця 20-х р. XX ст. до закінчення Другої світової війни, третій – після Другої світової війни до 70-х р. XX ст., четвертий – з 70-х р. до 90-х. XX ст., п'ятий – з 90-х. р. до сьогодення.

Специфіка написання статті зумовлювалась наявністю джерел, методологічним підходом, пануючою ідеологічною доктриною, власними суб'єктивними поглядами на проблему і головною метою дослідження, яку ставив перед собою автор. Однак, на нашу думку, історіографію з поставленої проблеми варто поділити за іншими критеріями, зокрема в залежності від предмету дослідження. Виходячи з цього, ми виокремили чотири основні групи історіографічних праць:

- 1) роботи, що розглядають окремі типи зброї; розглядають озброєння комплексно, фахово, спеціально;
- 2) дослідження, в яких зброя згадується в контексті військового питання, зокрема озброєння;
- 3) праці, в яких зброя згадується в контексті виробничих питань;
- 4) дослідження, в яких зброя виступає предметом торгівлі.

У нашому дослідженні ми будемо використовувати другу схему класифікації за хронологічним викладом.

Перший період (починаючи з середини XVIII ст. до 20-х років XX ст.)

Головні роботи даного періоду належать перу українських дослідників і колекціонерів. Вони розробили перші класифікації зброї, працювали над описом окремих зразків. В цей час, згідно твердження Д.В. Тоїчкіна, зароджується українська зброєзнавча історіографія [16, 326].

Значна маса робіт, але вже другої категорії, лежать у площині досліджень російських піонерів військової історії. Ніхто не ставив за завдання дослідити озброєння на території Лівобережної України. Але курси з Російської військової історії охопили історію створення південної захисної лінії, захист південних кордонів, таким чином охоплюючи Лівобережну Україну, а також військову історію козацтва. Цінними для нас є рідкісні гравюри, в яких зображується холодна зброя, поширена на визначеній території.

Перша група. Однією з найзмістовніших праць до сьогодні залишається напрацювання Д.Яворницького [20]. Він перший, хто, на нашу думку, зробив спробу вивчення історіографії козацького озброєння, проаналізував спогади Г.Л. де Боплана, твори Я. Собеського, літопис Самовидця, історію кн. Мишецького та ін. Серед згаданої у дослідженні зброї ми виділили шаблі, ножі, келепи, кинджали, списи, обухи, ятагани.

Обухи Д. Яворницький ідентифікує з келепами і бойовими молотками, що, на нашу думку, є не дуже точним співвідношенням.

Водночас Д. Яворницький наголошує на тому, що більшість зброї здобувалась від поляків, росіян,

особливо від турків і татар. Таким чином, засновує поширене і далі твердження запозичення зброї, разом з тим визначає основні напрямки «міграції» зброї.

Автор детально описує списи, шаблі, що дійшли до його часу і були поширені на території Лівобережної України, звертає увагу на особливості носіння і використання цієї зброї. За описами можна виокремити окремі типи. Особливо цікавими для ідентифікації є опис ручок шабел у вигляді «звіра чи птаха», а також пропорції ширини і кривизни шабел. Крім того, автором наводяться фольклорні етюди жителів Лівобережної України, в яких простежується світоглядне ставлення до поставленої нами проблеми. Повертаючись до сучасних робіт, зазначимо, що напрацювання Д. Яворницького дуже часто «кочують» з публікації в публікацію, і, на жаль, іноді навіть представляються як власні напрацювання, що водночас підкреслює їх значення.

На професійному рівні проводились дослідження О. Лазаревського, присвячені окремим типам зброї. Він атрибував окремі зразки холодної зброї. Йому також належать перші спроби класифікації клинкової, ударної та древкової зброї, що була поширена на Лівобережній Україні.

Вражаючими за своїми масштабами була колекція В. Тарновського на Чернігівщині. Було зібрано чимало кількості найрізноманітніших зразків холодної зброї, проводились спроби її атрибуції.

Зібрання К. Скаржинської, частково репрезентоване холодною зброєю козацької доби, тепер в основному представлене у Полтавському краєзнавчому музеї та заповіднику «Поле Полтавської битви». Значна частина зразків потребує фахової атрибуції.

О. Поль зібрав велику колекцію знахідок, пов'язаних з історією Запорізької Січі, серед яких була представлена і холодна зброя. Більшість зразків була знайдена, куплена чи отримана в дар у межах Катеринославської і Київської губернії. Деякі з цих знахідок були передані до Ермітажу, Одеського історичного товариства, але більша частина наразі знаходиться в Дніпропетровському історичному музеї.

Друга група. Розкриває роботи праця Де Марсильї [9], в якій зображені гравюри і певні схеми зброї, яку мали турецькі війська під час походів на Лівобережну Україну.

В дослідженнях І.Д. Біляєва згадуються окремі типи зброї, зокрема у кіннотних формувань на Сіверщині – шаблі, у піхоти – рогатина і сокири [1], [2, 23-24].

Для періоду другої половини XIX ст. важливими є роботи П. Бобровського, де досліджується еволюція холодної зброї на території Лівобережної України у XVII ст. Типи зброї не називаються, але в контексті виражені причини трансформації ударної і древкової зброї [3]. Роботи Н.П. Міхневича [11, 12], Н.Г. Устрялова [17], Д.Ф. Масловського [10], Н. Шпаковського [19], Е.Д. Сташевського [15], де в контексті курсів історії військового мистецтва та окремих питань

оборони південної захисної лінії, формувань окремих військових загонів ми прослідковуємо згадки окремих типів холодної зброї на території Лівобережної України, зокрема, пов'язані з використанням окремих зразків зброї у стрільців, помісної кінноти, еволюцію типів зброї. Праці вмщують рідкісні гравюри з клинковою, древковою, ударною зброєю, що була на використанні у Гетьманщини. Серед основних типів, згаданих у даних роботах, можемо виділити бердиші, шаблі, списи, рогатини.

Третя група. Одним з перших дану проблему досліджував І.Е. Забелін [6], де було розкрито чимало аспектів, пов'язаних з еволюцією металургійної справи на території Лівобережної України, основними технологічними методами, металургійними центрами. Зокрема автор наводить місця ймовірного розташування рудень, вивчає способи термообробки у різні періоди, наводить схеми побудови металургійних об'єктів. Деякі дані, на нашу думку, можуть бути критично оцінені, і перевірені на практиці, але дана робота є надзвичайно актуальною і до сьогодні.

В свою чергу Д.В. Тоїчкін, у записках НТШ, наголошує на публікації І. Карпинця [16, 336]. Незадовго до ліквідації наукового осередку вийшла велика стаття науковця, яка була присвячена чисельності, розташуванню складу рудень, кузень протягом XVIII-XIX ст. На думку Д.В. Тоїчкіна, ця праця стала першою в напрацюваннях, пов'язаних з сировинною базою для виробництва зброї. На нашу думку, вперше впроваджена ідея застосування практичної реконструкції металургійного процесу з метою наукового дослідження.

Четверта група. Для цього періоду характерне лише дві праці. У першій роботі А. Семенова відслідковуємо основні напрямки торгівлі зброєю визначеного періоду, водночас відслідковуємо окремі типи клинкової зброї [13]. У нарисі М.І. Костомарова [7], в загальному контексті, є згадки про торгівлю зброєю на Лівобережній Україні в козацьку добу. Згадуються лише списи, шаблі і шабельні полоси.

Таким чином, автором було проведено класифікацію частини історичних напрацювань, в залежності від предмету їх дослідження, і висвітлено головні роботи першого хронологічного періоду. Дослідження будуть продовжуватись, оскільки обрані ключові пріоритетні напрямки.

Посилання

1. Беляев И.Д. О русском войске в царствование Михаила Федоровича и после его, до преобразований, сделанных Петром Великим. – М., 1846. – 118 с.
2. Беляев И.Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине. М., 1846. – 86 с.
3. Бобровский П. Постоянные войска и состояние военного права в России в XVII столетии (по русским и иностранным памятникам). – М., 1882 – 43 с.
4. Бранденбург Н.Е. Очерки состояния военного дела на Руси в половине XVII века // Военный сборник. – 1869. – № 4, – 176 с.

5. Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке / Відп. ред. О. Мишанич. — К.: ТОВ «Видавництво «Обереги», 1999. — 216 с. Бібліогр.: С. 187-196.

6. Забелин И.Е. О металлическом производстве в России до конца XVII в. // ЗРАО. — СПб., 1853. — Т.V. — 388 с.

7. Костомаров Н.И. Нарис торгівлі Московської держави в XVI-XVII ст. — СПб., 1862. — 43 с.

8. Марков М.И. История конницы. Ч. 2. — Тверь, 1887. — 389 с.

9. Марсильи Де. Военное состояние Оттоманской империи с ее приращением и упадком. Ч. II. — СПб., 1737. — 143 с.

10. Масловский Д.Ф. Поместные войска русской армии в XVII столетии // Военный сборник. — 1890. — № 9. — 47 с.

11. Михневич Н.П. История военного искусства с древнейших времен до девятнадцатого столетия. — СПб., 1895. — 571 с.

12. Михневич Н.П. Основы русского военного искусства. — СПб., 1893. — 555 с.

13. Семенов А. Вивчення історичних відомостей про російську зовнішню торгівлю і промисловість з половини XVII століття по 1858. — СПб., 1859. — С. 34.

14. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты. — СПб., 1887. — 252 с.

15. Сташевский Е.Д. Смоленская война 1632-1634 гг. Организация и состояние московской армии. — К., 1919. — 814 с.

16. Тоїчкін Д.В. Проблематика походження козацької зброї в українській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — Вип. 20. — С. 323-341.

17. Устрялов Н.Г. Ратное дело в России до Петра Великого, б.м., б.г.

18. Філюк О.В. Добування заліза в південно-руських землях IX-XIII ст. (за матеріалами комплексу пам'яток біля с. Колонщина Макарівського р-ну Київської обл.) / НАН України, Інститут археології. Відп. Ред. О.П. Моця. — К.: Тов «Центр учбової літератури», 2012. — 304 с.

19. Шпаковский Н. Стрельцы // ЖМНП. — 1898. — № 9. — 143 с.

20. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — 581 с.

Коба А.А. Холодное оружие на территории Левобережной Украины в конце XV – первой половине XVIII в. в историографии середины XVIII – 20-х гг. XX в.

В статье изучается характер и степень осведомления вопроса изготовления, использования и распространения холодного оружия на территории Гетманщины в казацкий период в историографии. Автор предлагает разделение историографических исследований на четыре группы в зависимости от их характера, и выделяет отдельные хронологические периоды. Данная статья посвящена первому периоду.

Ключевые слова: историография, холодное оружие, Гетманщина, сабля, копье, металлургия.

Koba O.O. Melee weapons in Left Bank Ukraine at the end of the XV-th cent., first half of the XVIII th cent. in historiography in the middle of the XVIII-th cent. - 20's. years of the XX-th cent.

The article examines the nature and degree of coverage of the question which is related to the production, usage and distribution of melee weapons in the Cossack Hetmanate during that era in historiography. The author suggests the separation of historiographical elaborations according to their characteristics into four groups, and at the same time provides some chronological periods. This article is devoted to the first period.

Key words: historiography, melee weapons, Hetmanate, sword, spear, forge.

13.03.2013 p.

УДК 94(477):(1-32+7.04)«15»

В.Г. Пуцко

ДАВНЯ ГЛУХІВСЬКА ЗНАХІДКА

У статті подано опис раритетного виробу дрібної металеві пластини XVI ст. — бронзової ікони із зображенням святих князів Бориса і Гліба, знайденої на північній околиці Глухова в районі Чернечих джерел.

Ключові слова: панаягія, іконографія, епіграфічний устав.

У околиці Глухова, на лузі біля Усівки, є криниця. Місцеві мешканці вважали її святою. За свідченням літніх людей, біля неї стояв хрест з образком. За прадавнім звичаєм у воду кидали гроші. Отже, понад півстоліття тому підлітки, бавлячись поруч, знаходили чимало монет різних часів, а іноді — і металеві іконки. Про одну з них і піде мова в статті, бо вона виявляється не тільки цікавою як мистецький витвір, а й важливою як історично джерело.

У травні 1957 р. поблизу криниці було витягнуто з багна якусь загадкову металеву річ, котра після того, як її очистили від бруду, виявилася бронзовою іконкою із зображенням двох святих вершників. Вона не була схожа на ті речі, котрі потрапляли на очі, і тому викликала подив. Звернутися за роз'ясненням не було до кого. Залишалося приєднати знахідку до наявних домашніх ікон. Отак твір тільки й міг зберігатися упродовж тривалого часу, поки не привернув до себе увагу з певних причин.

За останні десятиліття у фаховій літературі опубліковано кілька подібних за іконографією металевих іконок, переважно пізнього походження, в основу яких покладено модель, котра за усіма формальними ознаками повинна належати до XVI ст. Саме в цей час з'являються виконані в техніці ажурного литва невеличкі образки Миколи Можайського (7,8 x 5,5 x 0,2 см) і святого Георгія-змійборця (8,5 x 6,5 x 0,2 см) [1]. За стилем і технікою виконання до них виявляється цілком подібною глухівська іконка святих князів Бориса і Гліба (13,8 x 8,8 x 0,3 см), де власне сама композиція з вершниками виявляється розміром 9,7 x 8,8 см. З огляду на характер поверхні зворотної сторони не викликає сумніву щодо приналежності речі до означеного часу.

Іконка прямокутної форми. Обидва князі у вигляді озброєних вершників в обладунках і коротких військових плащах, в клобуках, обшитих хутром. Власне тут об'єднано одяг римського воїна, за нормами візантійської іконографії, з реаліями давньоруського князівського вбрання. Борис з короткою бородою, з піднятим мечем у правій руці. Юнак Гліб тримає стяг. Коні ніби повільно рухаються, не порушуючи відчуття урочистості тріумфу. Праворуч вгорі з небесної сфери простерто Десницю Божу. Композиція вправно вписана до майже квадратного простору, не залишаючи зайвих прогалів. До цього, зокрема, спричинилися такі належно використані деталі, як